ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ

Βυζάντιο – Βενετοκρατία

ΜΕΛΕΤΕΣ ΑΦΙΕΡΩΜΕΝΕΣ
ΣΤΟΝ ΘΕΟΧΑΡΗ ΔΕΤΟΡΑΚΗ

Ἐπιμέλεια

ΙΩΑΝΝΗΣ ΒΑΣΣΗΣ

ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ • ΜΑΡΙΝΑ ΛΟΥΚΑΚΗ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ
Ἡράκλειο 2008

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ
ΙΔΡΥΜΑ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΣ
Ἡράκλειο Κρήτης, Τ.Θ. 1385, 711 10.
Τηλ. 2810 391083, Fax: 2810 391085
Ἀθήνα: Μάνης 5, 106 81.
Τηλ. 210 3849020-23, Fax: 210 3301583
e-mail: info@cup.gr
www.cup.gr

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ
Πανεπιστημιούπολη, Ρέθυμνο, 74100
Τηλ. 28310 77780, Fax: 28310 77782
e-mail: dean@phl.uoc.gr
www.phl.uoc.gr

ΣΕΙΡΑ: ΣΥΜΒΟΛΕΣ ΣΤΙΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ / ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ
Διευθυντὴς σειρᾶς: Γ. Μ. ΣΗΦΑΚΗΣ

Η ΕΚΔΟΣΗ ΧΡΗΜΑΤΟΔΟΤΗΘΗΚΕ
ΑΠΟ ΤΟ ΚΛΗΡΟΔΟΤΗΜΑ ΙΩΑΝΝΑΣ ΣΦΑΚΙΑΝΑΚΗ
ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ

© 2008 Φιλοσοφικὴ Σχολὴ Πανεπιστημίου Κρήτης
& Πανεπιστημιακὲς Ἐκδόσεις Κρήτης
Ἐπιμέλεια: Ἰωάννης Βάσσης
Στέφανος Κακλαμάνης
Μαρίνα Λουκάκη
Στοιχειοθεσία - σελιδοποίηση: Ἰωάννης Βάσσης
Ἐκτύπωση: ΑΛΦΑΒΗΤΟ
Σχεδίαση ἐξωφύλλου: Βάσω Ἀβραμοπούλου

Οἱ εἰκόνες τῶν σελίδων 13 καὶ 309 εἶναι λεπτομέρειες
ἀπὸ τὸν Κώδικα τῆς Μονῆς Διονυσίου τοῦ Ἄθω, 587μ, φ. 1β καὶ 588μ, φ. 225β, ἀντίστοιχα.

ISBN
978-960-524-261-9
978-960-89758-5-9

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ 9

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ 11

ΜΑΝΟΛΗΣ ΣΚΟΥΝΤΑΚΗΣ
Ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες γιὰ τὸν ἐγγραμματισμὸ στὴν πρώιμη βυζαντινὴ Κρήτη. Μεταξὺ στοιχειώδους παιδείας καὶ λογιοσύνης 15

ΜΑΡΙΝΑ ΛΟΥΚΑΚΗ
Παιδεία καὶ πολιτισμὸς στὴν Κρήτη τὸν 12ο αἰώνα 29

ΟΛΓΑ ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ
Οἱ εἰκόνες στὴν Κρήτη κατὰ τὴ δεύτερη βυζαντινὴ περίοδο καὶ ἀργότερα. Ἐκκλησιαστικὴ πολιτικὴ καὶ λαϊκὴ λατρεία 43

ΜΑΝΟΛΗΣ ΠΑΤΕΔΑΚΗΣ
Ἄγνωστο ἐπίγραμμα στὸν ναΐσκο τῆς Κοίμησης στὸν Ἅγιο Ἰωάννη Μυλοποτάμου.....57

ΤΙΝΑ ΛΕΝΤΑΡΗ
Νόσος καὶ ἑρμηνεία. Διαβάζοντας τὶς ἀσθένειες στὰ ἔργα τοῦ Σαχλίκη καὶ τοῦ Λιμενίτη 71

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ
Ἰωάννης Λάσκαρης. Ἕνας Κωνσταντινουπολίτης μουσικὸς στὴν Κρήτη 91

ΙΩΑΝΝΗΣ ΒΑΣΣΗΣ
Ἀνδρέας Δῶνος. Ἕνας λόγιος κωδικογράφος στὴν Κρήτη τοῦ 16ου αἰώνα 99

ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ
Εἰδήσεις γιὰ τὴν πνευματικὴ ζωὴ στὸν Χάνδακα ἀπὸ τὸ 16ο Βιβλίο τῆς «Istoria Candiana» τοῦ Ἀνδρέα Κορνάρου 115

ΜΙΧΑΛΗΣ ΛΑΣΙΘΙΩΤΑΚΗΣ
Ἀπηχήσεις τοῦ *Cortigiano* τοῦ B. Castiglione
στὸν *Ἐρωτόκριτο* 251

ΜΙΧΑΗΛ ΠΑΣΧΑΛΗΣ
Ἀπὸ τὴν *Orbecche* στὴν *Ἐρωφίλη*. Ἀναζητώντας τοὺς λόγιους
«συνομιλητὲς» τοῦ Χορτάτση 263

ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΑΥΡΟΜΑΤΗΣ
Μοναστηριακὲς καὶ ἐκκλησιαστικὲς βιβλιοθῆκες
στὴν Κρήτη τοῦ 16ου καὶ 17ου αἰώνα.....277

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ
Μοναστήρια τῆς Ἀνατολικῆς Κρήτης κατὰ τὴ βενετικὴ
περίοδο 289

❧

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΑΛΕΞΙΟΥ
Τὸ ἔργο τοῦ καθηγητῆ Θεοχάρη Δετοράκη 311

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΘΕΟΧΑΡΗ Ε. ΔΕΤΟΡΑΚΗ 319

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

BCH	Bulletin de Correspondance Hellénique
BMGS	Byzantine and Modern Greek Studies
BZ	Byzantinische Zeitschrift
CFHB	Corpus Fontium Historiae Byzantinae
CPG	Corpus Paroemiographorum Graecorum
DACL	Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie
ΔΙΕΕ	Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος
DOP	Dumbarton Oaks Papers
DTC	Dictionnaire de Théologie Catholique
ΔΧΑΕ	Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας
ΕΕΒΣ	Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν
ΕΕΦΣΠΑ	Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν
ΕΜΑ	Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου
GRBS	Greek, Roman, and Byzantine Studies
IG	Inscriptiones Graecae
JÖB	Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik
ΚΧ	Κρητικὰ Χρονικά
LSJ	H. G. Liddell – R. Scott – H. Stuart Jones, *A Greek-English Lexikon*, Oxford ^{9}1925–1940
MM	F. Miklosich–J. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, I–VI, Βιέννη 1860–1890
ΝΕ	Νέος Ἑλληνομνήμων
ODB	The Oxford Dictionary of Byzantium
ΠΑΑ	Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν
PG	Patrologia Graeca
PLP	Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit
REB	Revue des Études Byzantines
RSBN	Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici
SEG	Supplementum Epigraphicum Graecum
ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ

ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΚΡΗΤΗΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΒΕΝΕΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

ΕΠΕΛΕΞΑ ΝΑ ΑΝΑΦΕΡΘΩ ΣΕ ΜΕΡΙΚΑ μοναστήρια τῆς Κρήτης, ἐπειδὴ τὸ θέμα τῶν μονῶν ἀλλὰ καὶ τοῦ μοναχισμοῦ γενικότερα εἶναι ἕνα ζήτημα ποὺ ἔχει ἀπασχολήσει τὸν Θεοχάρη Δετοράκη. Καὶ εἶναι ἕνα ζήτημα γιὰ τὸ ὁποῖο, παρὰ τὶς μελέτες ποὺ ἔχουν γίνει, ἔχουμε νομίζω ἀκόμη νὰ ποῦμε πολλά.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ χρόνια στὴν Κρήτη ὑπῆρχαν σημαντικὰ μοναστήρια, ὁρισμένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται ὡς «αὐτοκρατορικά», ἐνῶ ἄλλα ἀνῆκαν στὴ δικαιοδοσία τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς τῆς Κρήτης, πολλὰ μὲ σημαντικὰ περιουσιακὰ στοιχεῖα.[1] Εἶναι ὅμως πολὺ λίγα αὐτὰ τὰ βυζαντινὰ μοναστήρια, τῶν ὁποίων τὶς τύχες μποροῦμε νὰ παρακολουθήσουμε στὰ χρόνια τῆς Βενετοκρατίας, καὶ βέβαια ὁ λόγος εἶναι ὅτι τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ δὲν ἐπέζησαν γιὰ πολὺ στὴν ἑπόμενη περίοδο. Ὑπάρχουν φυσικὰ καὶ ἐξαιρέσεις: ἡ μονὴ Παλιανή, τὸ μετόχι τῆς Πάτμου, τὸ μετόχι τῆς Ἁγ. Αἰκατερίνης τοῦ Σινᾶ, μαζὶ μὲ κάποιες ἄλλες μικρότερες μονὲς εἶναι τὰ γνωστότερα παραδείγματα. Ὡστόσο, ὁ μοναχισμὸς στὴν Κρήτη ἀρχίζει καὶ πάλι νὰ κάνει ἔντονη τὴν παρουσία του μὲ τὴν ἐμφάνιση νέων μονῶν ἀπὸ τὸν 14ο αἰώνα, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸ β΄ μισὸ τοῦ αἰώνα αὐτοῦ καὶ μετά. Στὸ μεταίχμιο τοῦ 14ου πρὸς τὸν 15ο αἰ. κάνουν τὴν ἐμφάνισή τους, γιὰ παράδειγμα, οἱ μεγάλες μονὲς τῆς εὐρύτερης περιοχῆς τῆς Μεσαρᾶς, ὅπως ἡ μονὴ Ὁδηγήτριας,

---

Μιὰ πολὺ διαφορετικὴ καὶ περισσότερο ἐκτεταμένη μορφὴ αὐτῆς τῆς μελέτης ἔχει δημοσιευτεῖ στὸ V. Ruggieri – L. Pieralli (ἐπιμ.), *Εὐκοσμία. Studi miscellanei per il 75º di Vicenzo Poggi, S.J.*, Ρώμη 2003, σ. 541-574 (σὲ συνεργασία μὲ τὴν Ἑλένη Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη).

1. Βλ. Δ. Τσουγκαράκης, «Βυζαντινὰ Μοναστήρια τῆς Κρήτης», *Θησαυρίσματα* 26 (1996) 7-24.

Εἰκ. 1. Χάρτης τῆς ἐπαρχίας Ἱεράπετρας

ἡ μονὴ Βαλσαμονέρου καὶ ἡ μονὴ Βροντισίου. Οἱ ἀριθμοὶ αὐξάνονται ὅσο κατερχόμαστε πρὸς τὸν 15ο καὶ κυρίως τὸν 16ο αἰώνα.

Τὸ φαινόμενο ἔχει ἐπισημανθεῖ. Τοὺς δύο τελευταίους αἰῶνες τῆς Βενετοκρατίας, τὸν 16ο καὶ τὸν 17ο, μέχρι δηλ. τὴν πτώση τῆς Κρήτης στοὺς Ὀθωμανούς, ἡ αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μονῶν ποὺ συναντᾶμε εἶναι ἐντυπωσιακή.[2] Ὡστόσο, παρὰ τὴν ἐπισήμανση τοῦ γεγονότος, τὰ ἀκριβῆ του χαρακτηριστικά, τόσο τὰ ἀριθμητικὰ ὅσο καὶ τὰ ποιοτικά, δὲν εἶναι ἀκόμη ἐρευνημένα σὲ ἱκανοποιητικὸ βαθμό. Δὲν ἔχει ἐπίσης ἐρευνηθεῖ κατὰ πόσο ἡ ἐμφάνιση μεγάλου ἀριθμοῦ μονῶν ἐντοπίζεται σὲ συγκεκριμένες μόνο περιοχὲς τῆς Κρήτης, λόγω κάποιων εἰδικῶν συνθηκῶν ποὺ ἐνδεχομένως ἐπικρατοῦσαν ἐκεῖ. Ἡ ἀντίληψη ποὺ προσωπικὰ ἔχω διαμορφώσει εἶναι, μὲ λίγα λόγια, ὅτι τὸ φαινόμενο ἦταν γενικευμένο σὲ ὅλη τὴν Κρήτη. Καὶ ὡς περίπτωση μελέτης (case study) θὰ ἤθελα νὰ φέρω μιὰ περιοχὴ τῆς ἀνατολικῆς Κρήτης, τὴ σημερινὴ ἐπαρχία Ἱεράπετρας (βλ. εἰκ. 1). Γενικὰ ἡ ἀνατολικὴ Κρήτη ἦταν μιὰ περιοχὴ ἀπὸ τὶς λιγότερο ἀνεπτυγμένες στὰ χρόνια τῆς Βενετοκρατίας, μιὰ περιοχὴ ποὺ τὸν 16ο καὶ 17ο αἰ. ὑπέφερε, ὡς γνωστόν, ἀπὸ τρομερὲς πειρατικὲς ἐπιδρομὲς ποὺ εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα μεγάλη μείωση τοῦ πληθυσμοῦ καὶ ἐρήμωση πολλῶν περιοχῶν τῆς ὑπαίθρου.[3]

Ἂς δοῦμε λοιπὸν σὲ αὐτὴν τὴν περιοχή, τὴ φτωχή, τὴ μὴ ἀνεπτυγμένη, τὴν κατατρεγμένη καὶ μὲ μειωμένο πληθυσμό, τί μονὲς μποροῦμε νὰ ἐντοπίσουμε. Οἱ πηγές μας εἶναι κατὰ κύριο λόγο οἱ σωζόμενοι νοτάριοι τῆς περιοχῆς καὶ κατὰ δεύτερο λόγο ἡ ἀπογραφὴ τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν μονῶν ποὺ διεξήγαγαν οἱ Βενετοὶ σὲ ὅλη τὴν Κρήτη μεταξὺ τοῦ 1635 καὶ τοῦ 1637. Οἱ σωζόμενοι σήμερα νοτάριοι τῆς περιοχῆς τῆς Ἱεράπετρας εἶναι 15 τὸν ἀριθμό, ἀπὸ τοὺς ὁποίους μόνον ἕνας, ὁ Ἰωάννης Ὁλόκαλος, ἔχει ἐκδοθεῖ.[4] Ἡ παρούσα ἔρευνα, ποὺ εἶναι μιὰ ἔρευνα σὲ ἐξέλιξη, ἔχει λάβει ὑπόψη της τοὺς ἑπτὰ ἀπὸ τοὺς νοταρίους αὐτούς,[5] καθὼς καὶ τὴν ἀνέκδοτη γιὰ τὴν ἀνατολικὴ Κρήτη ἀπογραφὴ τοῦ 1637.[6]

---

2. Ν. Μ. Παναγιωτάκης, «Ἡ παιδεία κατὰ τὴ βενετοκρατία», στὸ *Κρήτη. Ἱστορία καὶ Πολιτισμός*, ἐπιστ. ἐπιμ. Ν. Μ. Παναγιωτάκης, τόμ. Β΄, Κρήτη 1988, σ. 184-85.

3. Ἀλεξάνδρα Κραντωνέλλη, *Ἱστορία τῆς πειρατείας στοὺς μέσους χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας 1538-1669*, Ἀθήνα 1991· Χρύσα Μαλτέζου, «Ἡ Κρήτη στὴ διάρκεια τῆς περιόδου τῆς Βενετοκρατίας (1211-1669)», στὸ *Κρήτη. Ἱστορία καὶ Πολιτισμός*, ἐπιστ. ἐπιμ. Ν. Μ. Παναγιωτάκης, τόμ. Β΄, Κρήτη 1988, σ. 105-161, ἐδῶ σ. 135.

4. Γ. Κ. Μαυρομάτης, *Ἰωάννης Ὁλόκαλος, νοτάριος Ἱεράπετρας. Κατάστιχο (1496-1543)* [Oriens Graecolatinus 1], Βενετία 1994. Γιὰ τοὺς σωζόμενους νοταρίους τῆς Ἱεράπετρας βλ. στὸ ἴδιο, σ. 33-42.

5. Ἰωάννη Ὁλόκαλο, Κωνσταντῖνο Μελισσηνό, Μενεγῆ Μισσίνη, Ἀνδρέα Γαλανό, Μᾶρκο Καλλέργη, Κωνσταντῖνο Ζαμοφίλη καὶ Γιάκομο Ρουσσοψείρη.

6. Archivio di Stato di Venezia (= ASV), Consultori in Jure, b. 457. Γιὰ τὴν ἀπογραφὴ αὐτή, ὅσον ἀφορᾶ τὴ δυτικὴ Κρήτη, βλ. Μαρία Χαιρέτη, «Ἡ ἀπογραφὴ τῶν ναῶν καὶ τῶν

Εἰκ. 2. Ἅγιοι Ἀπόστολοι, Κάτω Καρκάσα

Εἰκ. 3. Τοιχογραφία στοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους, Κάτω Καρκάσα

Εἰκ. 4. Μονὴ τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ (Πάνω Καρκάσα)

Εἰκ. 5. Τοιχογραφία στὴ Μονὴ τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ (Πάνω Καρκάσα)

Τὰ παλιότερα μοναστήρια αὐτῆς τῆς περιοχῆς ποὺ συναντᾶμε στὶς πηγὲς συμβαίνει νὰ εἶναι καὶ τὰ πιὸ γνωστά. Πρόκειται γιὰ τὶς δύο μονές, τοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους καὶ τὸν Σωτῆρα Χριστό, στὴν περιφέρεια τοῦ χωριοῦ Ἀνατολή, ποὺ εἶναι γνωστὲς ὡς Κάτω Καρκάσα καὶ Πάνω Καρκάσα ἀντίστοιχα, καὶ τὴ μονὴ τῆς Παναγίας Βαϊωνέας, στὴν περιφέρεια τοῦ χωριοῦ Καλογέροι. Τὸ ἔτος ἱδρύσεως τῆς μονῆς τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, γνωστῆς ὡς Κάτω Καρκάσα, δὲν μᾶς εἶναι γνωστό, ἀλλὰ ὁπωσδήποτε βρίσκεται μέσα στὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ 14ου αἰ., πιθανὸν μέσα στὶς δύο τελευταῖες δεκαετίες του (εἰκ. 2). Πάντως οἱ τοιχογραφίες του, ποὺ προδίδουν τὴν ἐπίδραση τῆς βυζαντινῆς πρωτεύουσας (εἰκ. 3), πρέπει νὰ ὁλοκληρώθηκαν ἀνάμεσα στὰ 1391/2 καὶ 1422/3, ἂν κρίνουμε ἀπὸ ἴχνη σωζόμενης κτιτορικῆς ἐπιγραφῆς καὶ τὰ παλαιότερα χαράγματα.[7] Ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν κοντινὴ μονὴ τοῦ Σωτῆρος, γνωστὴ ὡς Πάνω Καρκάσα (εἰκ. 4), τὰ ἴχνη τῆς σωζόμενης κτιτορικῆς ἐπιγραφῆς δὲν μᾶς δίνουν συγκεκριμένη χρονολογία ἱδρύσεως.[8] Ὡστόσο κι ἐδῶ τὸ παλιότερο χάραγμα, ποὺ εἶναι τοῦ 1436, μᾶς προσφέρει τὸν terminus ante quem γιὰ τὴν ἵδρυση, ἢ μᾶλλον τὴν ἁγιογράφηση, τῆς μονῆς (εἰκ. 5).[9] Ἀπὸ τὴν κοινότητα τῆς μονῆς τῶν Πάνω Καρκασίων προερχόταν ὁ γνωστὸς κρητικὸς λόγιος Νεῖλος Δαμιλᾶς,[10] ὁ ἱδρυτὴς τῆς μονῆς τῆς Παναγίας τῆς Βαϊωνέας ἢ Βαγενίτισσας (εἰκ. 6). Πράγματι, ὁ Δαμιλᾶς ἄρχισε τὶς ἐργασίες κατασκευῆς τῆς Βαϊωνέας ὡς γυναικείας μονῆς στὶς 9 Μαΐου 1399, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ἕνα σημείωμα σὲ ἕνα ἑλληνικὸ χειρόγραφο τῆς Ὀξφόρδης,[11] ἐνῶ ὁ ἴδιος ἦταν μοναχὸς (ἂν ὄχι ἡγούμενος) τῆς μονῆς τῶν Πάνω Καρκασίων. Ὁ Δαμιλᾶς ἦταν ἀκόμη μοναχὸς αὐτῆς τῆς μονῆς τὸ 1400, ὅπως πληροφορούμαστε ἀπὸ τὴν ἀντιλατινικὴ πραγματεία ποὺ ἀπέστειλε τὸ ἔτος αὐτὸ στὸν Μάξιμο Χρυσοβέργη, ὅταν τὸ ἴδιο ἔτος συνέταξε τὸ *Τυπικὸν* τῆς μονῆς τῆς Βαϊωνέας.[12] Τοῦ ἔτους 1417 εἶναι ἡ *Διαθήκη* τοῦ Δαμιλᾶ, στὴν ὁποία περιέ-

---

μονῶν τῆς περιοχῆς Χανίων τοῦ ἔτους 1637», *ΕΕΒΣ* 36 (1968) 335-388· τῆς ἴδιας, «Αἱ ὀρθόδοξοι μοναὶ τῆς Κυδωνίας κατὰ τὴν ἀπογραφὴν τοῦ ἔτους 1637», *ΕΕΒΣ* 39-40 (1972-73) 563-578.

7. Δ. Τσουγκαράκης – Ἑλένη Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Ἀνέκδοτα χαράγματα καὶ ἐπιγραφὲς ἀπὸ μονὲς καὶ ναοὺς τῆς Κρήτης», στὸ *Ἐνθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, ἐπιμ. Σ. Κακλαμάνης – Α. Μαρκόπουλος – Γ. Μαυρομάτης, Ἡράκλειο 2000, σ. 717 ἀρ. 404 (ἐπιγραφὴ) καὶ ἀρ. 405 (χάραγμα).

8. G. Gerola, *Monumenti Veneti nell'Isola di Creta*, IV, Βενετία 1932, σ. 580.

9. Δ. Τσουγκαράκης – Ἑλένη Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Ἀνέκδοτα χαράγματα», σ. 717, ἀρ. 414.

10. Γιὰ τὸν λόγιο αὐτὸν βλ. Μ. Νικολιδάκης, *Νεῖλος Δαμιλᾶς*, Ἡράκλειο 1981. Γιὰ τὴ διαθήκη του, βλ. Σ. Λάμπρος, «Das Testament des Neilos Damilas», *BZ* 4 (1895) 585-587.

11. Barocc. 69, φ. 280. Πρβ. *Bodleian Library, Quarto Catalogues, I. Greek Manuscripts*, by H. O. Coxe, Reprinted with corrections from the edition of 1853, Ὀξφόρδη 1969, σ. 111.

12. Γιὰ τὸ Τυπικὸ τῆς μονῆς βλ. S. Pétridès, «Le Typikon de Nil Damilas pour le monastère de femmes de Baeonia en Crète (1400)», *Izvěstija Russkago Archeologičeskago Instituta v*

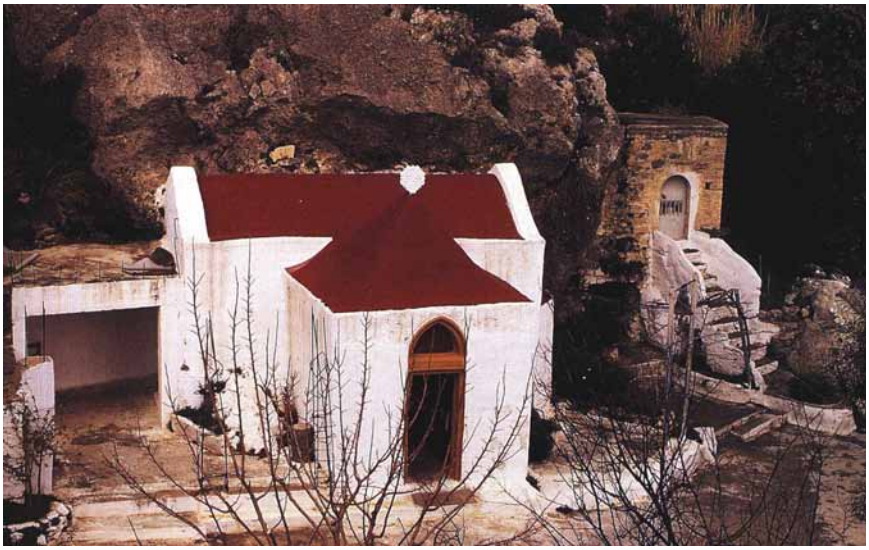

Εἰκ. 6. Παναγία στὴ Βαϊωνέα ἢ Βαγενίτισσα

χεται, μεταξὺ ἄλλων, καὶ ἕνας κατάλογος 42 χειρογράφων βιβλίων του, τὰ ὁποῖα κληροδοτεῖ στὴ μονή. Ἀπὸ αὐτὰ τὰ 42 χειρόγραφα, ἕξι εἶχε ἀντιγράψει ὁ ἴδιος, ἐνῶ ὅλα πλὴν δύο ἦταν ἐκκλησιαστικοῦ περιεχομένου. Τὰ δύο μὴ ἐκκλησιαστικὰ ἦταν ἕνα ἀπροσδιόριστο Λεξικὸ καὶ ἡ Χρονογραφία τοῦ Μανασσῆ, ποὺ περιελάμβανε ἀκόμη τὸν «Κάτωνα καὶ Βοήθιο».

Ὁ Δαμιλᾶς καὶ οἱ ἄλλοι πατέρες ποὺ ἐγκαταβίωσαν στὰ μοναστήρια αὐτὰ ἦταν στὴν οὐσία οἱ ἐγκαινιαστὲς αὐτῆς τῆς μοναστικῆς παράδοσης στὴν περιοχὴ τῆς Ἱεράπετρας, μιᾶς παράδοσης ποὺ ἀναπτύχθηκε κατόπιν καὶ συνεχίστηκε γιὰ τὰ ἑπόμενα 250 περίπου χρόνια. Ταυτόχρονα μὲ τὴ μοναστικὴ παράδοση εἶναι φανερὸ ὅτι οἱ μοναχοὶ αὐτοὶ ξεκίνησαν καὶ μιὰ παράδοση ἀντιγραφῆς χειρογράφων στὶς μονὲς αὐτές. Δὲν εἴμαστε σὲ θέση ἀκόμη σήμερα νὰ ἐκτιμήσουμε τὴν ἔκταση ποὺ πῆρε αὐτὴ ἡ τελευταία παράδοση, ὁπωσδήποτε ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ ἦταν ἀμελητέα. Ἑκατὸν εἴκοσι περίπου χρόνια μετὰ τὴν ἵδρυση τῆς μονῆς τῶν Πάνω Καρκασίων, τὸ 1524, ὁ τότε ἡγούμενος ἀπαριθμεῖ 45 χειρόγραφα τῆς μονῆς, ἀπὸ τὰ ὁποῖα 8 ἢ 9 εἶχαν ἀντιγραφεῖ ἀπὸ πατέρες τοῦ μοναστηριοῦ. Ἀνάμεσα στοὺς κωδικογράφους ἦταν καὶ ὁ ἴδιος ὁ ἡγούμενος Ἄνθιμος Ντόνος, καθὼς καὶ ὁ γιός του Ξέ-

Konstantinopolĕ 15 (1911) 92-111· Κ. Μανάφης, *Μοναστηριακὰ Τυπικά – Διαθῆκαι*, Ἀθῆναι 1970, σ. 168-171.

Εἰκ. 7. Παναγία τοῦ Βρυωμένου

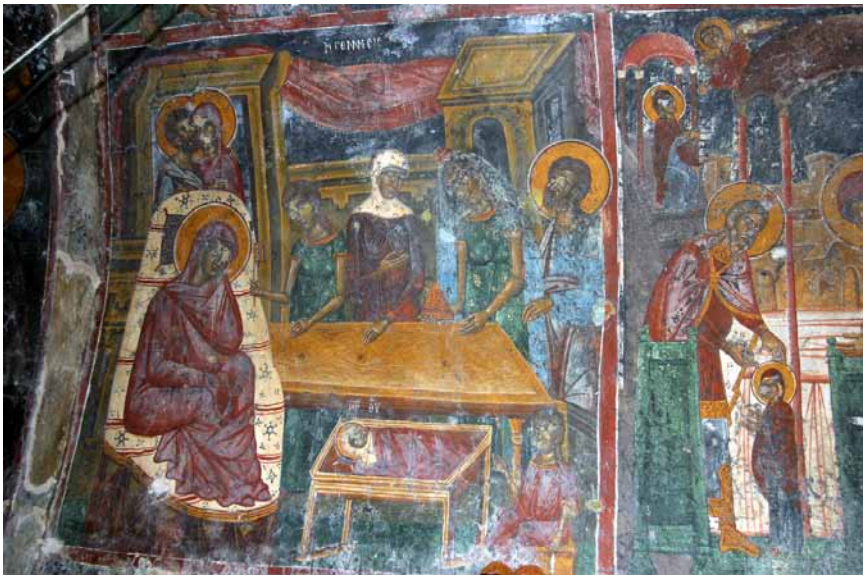

Εἰκ. 8. Τοιχογραφία στὴν Παναγία τοῦ Βρυωμένου

νος, ἐνῶ μεταξὺ τῶν βιβλίων τῆς μονῆς βρίσκονταν ἀκόμη καὶ μποροῦν νὰ ταυτιστοῦν 4 ἀπὸ τὰ 6 χειρόγραφα ποὺ εἶχε ἀντιγράψει ὁ Δαμιλᾶς καὶ περιλαμβάνονταν στὴ Διαθήκη τοῦ 1417. Ἀπὸ αὐτὰ τὰ 45 χειρόγραφα, δύο καὶ πάλι δὲν ἦταν ἐκκλησιαστικά, ἕνα ποὺ ἀναφέρεται ὡς «παλαιοὶ ἴαμβοι» καὶ ἕνα ἄλλο ὡς «Προσωδία». Τὴν ἴδια ἐποχὴ ἡ μονὴ τῆς Βαϊωνέας διέθετε μόνον 6 λειτουργικὰ βιβλία.[13]

Στὰ χρόνια ποὺ ἀκολούθησαν οἱ μονὲς εἶχαν διάφορες τύχες, καὶ φαίνεται ὅτι κατὰ διαστήματα ἐρημώνονταν, ἢ ὅτι οἱ πνευματικές τους δραστηριότητες ἀνακόπτονταν, ὅμως μὲ τὸν ἕναν ἢ τὸν ἄλλο τρόπο κατάφεραν νὰ ἐπιζήσουν. Τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1600 δωρήθηκαν ἀπὸ τὸν φεουδαλικὸ ἰδιοκτήτη τους, Φραντσέσκο Μουάτζο, στὸ Πατριαρχεῖο Ἀλεξανδρείας, στὸ θρόνο τοῦ ὁποίου βρισκόταν ὁ Κρὴς Μελέτιος Πηγᾶς, καὶ ἔτσι συνέχισαν τὴ ζωή τους μέσα στὸν 18ο αἰώνα.[14]

Δὲν εἶχαν ὅμως ὅλα τὴν ἴδια τύχη. Τὴν ἴδια ἐποχὴ ποὺ ἱδρύθηκαν οἱ μονὲς τῶν Καρκασίων καὶ τῆς Βαϊωνέας, δηλ. τὸ 1401/2, ἱδρύθηκε καὶ ἡ μονὴ ποὺ εἶναι γνωστὴ ὡς Παναγία Βρυωμένη ἢ τοῦ Βρυωμένου, κοντὰ στὸ χωριὸ Μεσελέροι (εἰκ. 7). Ἡ κτιτορικὴ ἐπιγραφὴ ἀναφέρει ὡς κτίτορες τὸν μοναχὸ Μύρωνα Καλοδρόσιο καὶ τὴ μοναχὴ ἀδελφή του,[15] ἀλλὰ ἡ χρονολογία τῆς ἐπιγραφῆς πρέπει καὶ πάλι νὰ σηματοδοτεῖ τὸ τέλος τῶν ἐργασιῶν τοιχογράφησης (εἰκ. 8), καὶ ὄχι τὴν ἵδρυση τῆς μονῆς, ἡ ὁποία θὰ εἶχε προηγηθεῖ κατὰ μερικὰ χρόνια. Οἱ πληροφορίες μας γιὰ τὴ μονὴ αὐτὴ εἶναι πρὸς τὸ παρὸν λίγες, καὶ περιορίζονται κυρίως σὲ ἀναφορὲς στὴν κτηματική της περιουσία. Καμιὰ πληροφορία δὲν ἔχουμε γιὰ ἄλλες δραστηριότητες, γιὰ ὕπαρξη βιβλιοθήκης ἢ σκριπτορίου. Ὡστόσο ἡ μονὴ πρέπει νὰ ἦταν ζωντανὴ καὶ δραστήρια, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι σύμφωνα μὲ τὴν ἀπογραφὴ τοῦ 1637, δηλ. πάνω ἀπὸ 230 χρόνια μετὰ τὴν ἵδρυσή της, εἶχε μιὰ μοναστικὴ κοινότητα 10 μοναχῶν, ἀξιόλογα εἰσοδήματα, καὶ βρισκόταν στὴ δικαιοδοσία δύο μελῶν τῆς οἰκογένειας τῶν Σεβήρων.[16] Παρ' ὅλα αὐτά, δὲν φαίνεται νὰ μπόρεσε νὰ ἐπιζήσει μετὰ τὴν τουρκικὴ κατάληψη: ἡ τελευταία μνεία ποὺ ἔχουμε γι' αὐτὴν ὡς λειτουργούσα μονὴ εἶναι τοῦ 1641, δηλ. στὶς παραμονὲς τῆς τουρκικῆς ἐπίθεσης.[17]

---

13. Μαυρομάτης, *Ἰωάννης Ὀλόκαλος*, σ. 68-70 (ἀρ. 31) καὶ 71 (ἀρ. 32).

14. ASV, Notai di Candia, b. 176 (Μελισσηνός), κατ. 1, φ. 124^{v}-125^{r}. Πρβ. Νικολιδάκης, *Νεῖλος Δαμιλᾶς*, σ. 162-63· Ν. Ψιλάκης, *Μοναστήρια καὶ ἐρημητήρια τῆς Κρήτης*, τόμ. Β΄, Ἡράκλειο 1993, σ. 528.

15. Gerola, *Monumenti Veneti*, IV, σ. 580.

16. ASV, Consultori in Jure, b. 482, (Σητεία), φ. 15^{v}.

17. M. Petta, «La chiesa latina di Creta negli ultimi anni del dominio veneto. Documenti dell'Archivio della S. Congregazione di Propaganda Fide», *Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata* n.s. 22 (1968) 3-56, ἐδῶ σ. 6.

Εἰκ. 9. Ἅγιος Γεώργιος στὴν Ἄσαρη

Ἡ μόνη ἄλλη περίπτωση γιὰ πιθανὴ λειτουργία μονῆς τὸν 15ο αἰ. στὴν περιοχὴ ἀφορᾶ τὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Γεωργίου (ἢ Χριστοῦ) στὴν περιοχὴ Ἄσαρη (εἰκ. 9). Τὸν 19ο αἰ. ἡ ἐκκλησία ἦταν μετόχι τῆς Μονῆς Φανερωμένης, ἐνῶ ὁ Gerola θεωροῦσε ὅτι εἶχε σχέση μὲ τὴ μονὴ Βρυωμένης. Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἐκκλησίας ὑπάρχει ἕνας ἀριθμὸς χαραγμάτων, τὸ παλαιότερο ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι τοῦ ἔτους 1400,[18] πράγμα ποὺ κατὰ πάσα πιθανότητα σημαίνει ὅτι, ἂν πράγματι ἦταν μονή, τότε λειτουργοῦσε ἤδη ἀπὸ τὸν προηγούμενο αἰώνα. Δὲν ἔχουμε καταφέρει πρὸς τὸ παρὸν νὰ ἐντοπίσουμε ρητὴ μαρτυρία γιὰ ἵδρυση ἢ λειτουργία ἄλλης μονῆς στὴν περιοχὴ μέσα στὸν 15ο αἰώνα. Μία καὶ μοναδικὴ πληροφορία τοῦ 1511 γιὰ μιὰ μονὴ Ἁγ. Γεωργίου κοντὰ στὸ χωριὸ Ποτάμοι,[19] δὲν γνωρίζω ἂν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἔνδειξη ὅτι τὸ μοναστήρι αὐτὸ ἐνδεχομένως ζοῦσε καὶ μέσα στὸν προηγούμενο αἰώνα. Ἀντιθέτως, οἱ μαρτυρίες γιὰ ἵδρυση μονῶν μέσα στὸν 16ο αἰ. εἶναι καὶ οἱ πλέον πολυάριθμες. Συνολικὰ ἔχουμε συγκεντρώσει ἀναφορὲς γιὰ ὕπαρξη 22 μονῶν ἀπὸ τὸ 1511 ἕως τὸ 1597 στὴν περιοχὴ αὐτὴ τῆς ἐπαρχίας Ἱεράπετρας,

18. Sp. A. Curuni, *Documenti di graffiti e di epigrafi veneto-cretesi conservati nell'archivio Gerola dell'Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti*, Βενετία 1990, σ. 310, ἀρ. 248 (1400), 249 (1400), 250 (1473) καὶ 251.

19. Μαυρομάτης, *Ἰωάννης Ὁλόκαλος*, σ. 51, ἀρ. 6.

Εἰκ. 10. Παναγία Παπλινοῦ

μὲ πιθανότητα νὰ ἀνέρχονται καὶ σὲ 25. Δὲν χρειάζεται νὰ λεχθεῖ ὅτι ὁ ἀριθμὸς εἶναι σημαντικός, ἀκόμη καὶ λαμβανομένου ὑπόψη τοῦ γεγονότος ὅτι συχνὰ πρόκειται γιὰ μικροῦ μεγέθους ἱδρύματα μὲ ἐλάχιστους μοναχούς. Βεβαίως, πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ ἀπαντοῦν στὶς πηγὲς γιὰ μία καὶ μόνη φορά, ὁπότε δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γνωρίζουμε τὴ διάρκεια τῆς ζωῆς τους. Καὶ πάλι ὅμως ἕνας ἀριθμὸς ἀπὸ τὰ ταπεινὰ αὐτὰ μοναστήρια εἶναι φανερὸ ὅτι εἶχαν μιὰ διάρκεια ζωῆς ἀρκετὰ μεγάλη, ἀφοῦ γιὰ ὁρισμένα ὑπάρχουν ρητὲς μαρτυρίες ποὺ καλύπτουν τὸ μεγαλύτερο μέρος, ἂν ὄχι ὁλόκληρο τὸν 16ο αἰώνα. Ἀλλὰ καὶ γιὰ ἄλλα, γιὰ τὰ ὁποῖα δὲν ἔχουμε μνεῖες στὰ χρόνια τῆς Βενετοκρατίας, ἔχουμε μαρτυρίες ἐπιβίωσης στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας. Παράδειγμα ἀποτελεῖ ἡ μονὴ ἡ λεγόμενη Παναγία Παπλινοῦ (εἰκ. 10), κοντὰ στὸ χωριὸ Ἅγ. Ἰωάννης, γιὰ τὴν ὁποία ἔχουμε μία μνεία τὸ 1581,[20] κατόπιν κενό, ἀλλὰ στὴ συνέχεια ἔχουμε παράδοση καταστροφῆς της καὶ σφαγῆς τῶν μοναστριῶν της τὸ 1822, χωρὶς ἄλλη ἐνδιάμεση πληροφορία.[21] Μὲ δεδομένο ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ ἔχουμε ἵδρυση νέων μονῶν τουλάχιστον τὸν πρῶτο αἰώνα τῆς Τουρκοκρατίας, εἶναι πιθανὸν ὅτι ἡ μονὴ πέρασε πολλὲς φάσεις

20. ASV, Notai di Candia, b. 176 (Μελισσηνός), κατ. 1, φ. 21r.
21. Ε. Ἀγγελάκης, *Σητειακά*, τόμ. Β΄, Ἀθῆναι 1939, σ. 72-73.

ἐγκατάλειψης καὶ ἀναβίωσης, ὅπως εἶναι γνωστὸ ὅτι συνέβη σὲ ὅλα τὰ μοναστήρια, ἰδίως τὰ μικρότερου μεγέθους, σχεδὸν χωρὶς ἐξαιρέσεις.

Παρόμοιος ρυθμὸς ἐμφάνισης νέων μονῶν παρατηρεῖται καὶ τὸν 17ο αἰώνα, ἀφοῦ στὸ πρῶτο περίπου μισὸ τοῦ αἰώνα αὐτοῦ ἐμφανίζονται σχεδὸν 10 μονὲς στὴν περιοχὴ ποὺ ἐξετάζουμε. Ἀπὸ αὐτὲς τουλάχιστον τρεῖς ἐπιβιώνουν στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας, καὶ μάλιστα μία φθάνει μέχρι τὸ τέλος τοῦ 18ου αἰ. Ἂν θέλαμε μερικὰ συνολικὰ στατιστικὰ στοιχεῖα, βλέπουμε ὅτι ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 14ου αἰ., δηλ. περίπου τὸ 1390, μέχρι τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰ., δηλ. τὴν τουρκικὴ κατάκτηση, σὲ αὐτὴ τὴ μικρὴ περιοχὴ τῆς Κρήτης ἔχουμε ἐπισημάνει μέχρι στιγμῆς 38 μοναστήρια (βλ. Πίνακα 1). Ἀπὸ αὐτά, τὰ 20 (δηλ. πάνω ἀπὸ τὰ μισά) ἐπανέρχονται στὶς πηγὲς γιὰ πάνω ἀπὸ μία φορά. Πάνω ἀπὸ τὰ μισὰ ἐπίσης, δηλ. 21 ἀπὸ τὰ 38, μποροῦμε νὰ ταυτίσουμε μὲ ἀσφάλεια μὲ ἐκκλησίες ποὺ ὑπάρχουν σήμερα. Καὶ ἀπὸ αὐτὲς τὶς 21 ἐκκλησίες, οἱ μισὲς περίπου (δηλ. οἱ 10) διασώζουν τὸν τοιχογραφικό τους διάκοσμο σὲ κάποιο βαθμὸ συντήρησης.

Εἶναι ἄραγε τὸ φαινόμενο ἐξαιρετικὸ γιὰ αὐτὴν τὴν περιοχή; Καὶ πῶς μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ ἄλλες περιοχὲς τῆς Κρήτης; Ἔχει συμβεῖ νὰ ἔχουμε μελετήσει σὲ βάθος ἄλλη μία κρητικὴ περιοχή, τὴ δυτικὴ Μεσαρά, δηλ. τὶς σημερινὲς ἐπαρχίες Καινούργιου καὶ Πυργιώτισσας, ποὺ ταυτίζονται σχεδὸν πλήρως μὲ τὶς ἀντίστοιχες ἐπαρχίες τῆς Βενετοκρατίας.[22] Ἐκεῖ, ἀπὸ τὸν 14ο ἕως τὸν 17ο αἰ. ἔχουμε ἐντοπίσει 25 ἢ 26 μοναστήρια (βλ. Πίνακα 2), ἀλλὰ ἐδῶ ὑπάρχει μία διαφορά: δὲν σώζονται καθόλου κατάστιχα νοταρίων ποὺ ἐργάστηκαν στὶς ἐπαρχίες αὐτές, κι ἔτσι ὁ ὄγκος τῶν πληροφοριῶν ποὺ διαθέτουμε εἶναι συνολικὰ πολὺ μικρότερος. Παρ' ὅλα αὐτά, ὁ ἀριθμὸς τῶν μονῶν εἶναι κι ἐδῶ σημαντικός, καὶ ἐπὶ πλέον σχεδὸν τὸ σύνολο τῶν 25 ἢ 26 μονῶν ταυτίζονται μὲ ἐκκλησίες ἢ μονὲς ποὺ ὑφίστανται σήμερα, πράγμα ποὺ δείχνει ἕνα ἐξαιρετικὸ ποσοστὸ ἐπιβίωσης καὶ συνέχειας.

Μὲ τὰ συγκεκριμένα ποσοτικὰ στοιχεῖα, καὶ παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι γιὰ τὴν περιοχὴ τῆς Ἱεράπετρας ἡ ἔρευνα βρίσκεται σὲ ἐξέλιξη, μποροῦμε νομίζω νὰ ἔχουμε μιὰ καθαρότερη εἰκόνα γιὰ τὸ τί σημαίνει πραγματικὰ ἡ ἄποψη γιὰ τὴ μεγάλη αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μονῶν κατὰ τὴ Βενετοκρατία καὶ μάλιστα κατὰ τὴν ὄψιμη Βενετοκρατία. Βέβαια ἀκόμη μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον ἔχει γιὰ τὸν ἱστορικὸ ὄχι μόνο ἡ ἐπισήμανση τοῦ φαινομένου ἀλλὰ ἡ ἀνάλυση καὶ κυρίως ἡ ἑρμηνεία του. Τὰ ἐρωτήματα ποὺ μπορεῖ νὰ

22. Δ. Τσουγκαράκης – Ἑλένη Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «A Province under Byzantine, Venetian and Ottoman Rule, AD 400-1898», στὸ L. Vance Watrous – Despoina Hadji-Vallianou – Harriet Blitzer (eds.), *The Plain of Phaistos. Cycles of Social Complexity in the Mesara Region of Crete* [Monumenta Archaeologica 23], University of California, Los Angeles 2004, σ. 359-439, 551-590.

διατυπωθοῦν εἶναι ποικίλα. Γιὰ παράδειγμα: Γιατί οἱ νέες μονὲς μοιάζουν νὰ ἐμφανίζονται πιὸ ἔντονα στὸ τέλος τοῦ 14ου αἰ. κι ὄχι νωρίτερα; Εἶναι κάτι ποὺ ἔχει νὰ κάνει μὲ μιὰ πιὸ χαλαρὴ στάση τῆς βενετικῆς κυβέρνησης στὴν Κρήτη ἤ, ἀντίθετα, εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ὀξυμένης ἀντίθεσης ἀνάμεσα στὴν ὀρθόδοξη καὶ καθολικὴ ἐκκλησία τὰ χρόνια αὐτά; Ἂς θυμηθοῦμε, λόγου χάριν, ὅτι τὴν ἴδια αὐτὴ ἐποχὴ βρίσκεται καὶ δρᾶ στὴν Κρήτη ὁ Ἰωσὴφ Βρυέννιος, ὁ ὁποῖος, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πολεμικὴ πρὸς τοὺς λατινόφρονες, καυτηρίαζε ἐπίσης τοὺς ἔκλυτους κληρικοὺς καὶ μοναχοὺς καὶ προσπαθοῦσε νὰ τοὺς ἐπαναφέρει στὰ χρηστὰ ἤθη καὶ στὴν ἀσκανδάλιστη ζωή.[23] Ἄλλο ἐρώτημα: Γιατί ἔχουμε μιὰ κατακόρυφη αὔξηση τῶν μονῶν, καὶ μάλιστα μικρῶν μονῶν, τὸν 16ο αἰ.; Πόσο σωστὴ εἶναι ἡ ἄποψη ὅτι ἡ ἱερωσύνη καὶ ὁ μοναχισμὸς ἀποτελοῦσαν καταφύγιο γιὰ τοὺς Ἕλληνες τῶν κατώτερων τάξεων, προκειμένου νὰ ἀποφύγουν τὰ δεινὰ τῆς καθημερινῆς ζωῆς καὶ τὶς ἀγγαρεῖες ποὺ ἐπέβαλλαν οἱ Βενετοί, ὅταν διαπιστώνουμε ὅλο καὶ πιὸ καθαρὰ ὅτι οἱ ἴδιοι οἱ φεουδάρχες ἐπιδείκνυαν μεγάλη ἐπιθυμία, γιὰ νὰ μὴν πῶ ὅτι κατέβαλλαν ἐναγώνιες προσπάθειες, γιὰ ἵδρυση ἢ τὴν ἐπάνδρωση τῶν μονῶν μέσα στὶς κτήσεις τους; Καὶ ἕνα τελευταῖο ἐρώτημα: Ποιά εἶναι τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς πλειονότητας τῶν μοναστηριῶν, ἤ, γιὰ νὰ τὸ θέσω διαφορετικά, τί εἴδους πληροφορίες εἶναι αὐτὲς ποὺ διαθέτουμε κατὰ κύριο λόγο γιὰ τὰ ἱδρύματα αὐτά;

Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἰσχυριστοῦμε ὅτι μποροῦμε νὰ δώσουμε ἀναλυτικὲς ἢ πειστικὲς ἀπαντήσεις στὰ ἐρωτήματα αὐτά, καθὼς καὶ σὲ πλῆθος ἄλλα ποὺ μποροῦν νὰ διατυπωθοῦν. Καὶ ὁπωσδήποτε αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ γίνει στὸ περιορισμένο πλαίσιο αὐτῆς τῆς ἐργασίας. Μποροῦμε ὅμως νὰ ἐξετάσουμε ἀκροθιγῶς τουλάχιστον ἕνα ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἐρωτήματα, λόγου χάρη τὸ τελευταῖο, δηλ. τί εἴδους πληροφορίες εἶναι αὐτὲς ποὺ κυρίως διαθέτουμε γιὰ τὶς μονές. Στὴ συντριπτική τους λοιπὸν πλειονότητα οἱ πληροφορίες ποὺ ἔχουμε εἶναι οἰκονομικῆς φύσεως μὲ τὴν εὐρεία ἔννοια. Ξεκινώντας ἀπὸ τὴν ἵδρυση ἢ τὴν ἐπανίδρυση μιᾶς μονῆς καὶ προχωρώντας στὴν ἀποδοχὴ νέων μοναχῶν, στὴν ἀπόκτηση περιουσίας μὲ ἀγορὰ ἢ μὲ δωρεά, στὴν κληροδότησή της σὲ ἄλλα μέλη τῆς ἴδιας οἰκογένειας, ὡς τὶς συναλλαγὲς μὲ τὸν φεουδαλικὸ ἰδιοκτήτη τῆς γῆς, παντοῦ βλέπουμε μιὰ λεπτομερὴ καταγραφὴ καὶ διευθέτηση οἰκονομικῶν ζητημάτων καὶ ὑποθέσεων. Ἦταν ἄραγε οἱ μονὲς μιὰ κατὰ κύριο λόγο οἰκονομικὴ ἐπιχείρηση, συγκεκριμένα μιὰ γεωργικὴ ἐκμετάλλευση, ἢ μήπως ἡ συνεχὴς ἀναφορὰ σὲ οἰκονομικὲς δραστηριότητες ὀφείλεται στὴ φύση τῶν πηγῶν ποὺ διαθέτουμε, δηλ. κυρίως νοταριακὰ ἔγγραφα; Καὶ γιατὶ οἱ φεουδαλικοὶ ἰδιοκτῆτες φαίνονται νὰ

23. Γιὰ τὸν Ἰωσὴφ Βρυέννιο βλ. Ν. Β. Τωμαδάκης, *Ὁ Ἰωσὴφ Βρυέννιος καὶ ἡ Κρήτη κατὰ τὸ 1400*, Ἀθῆναι 1947.

ἐπιζητοῦσαν τόσο ἐπίμονα νὰ ἐπανδρώσουν καὶ νὰ λειτουργήσουν τὰ μοναστήρια ποὺ βρίσκονταν στὶς ἰδιοκτησίες τους, ἂν δὲν εἶχαν κάποιο οἰκονομικὸ ὄφελος; Αὐτὸ ποὺ θὰ λέγαμε σήμερα πνευματικὴ δράση, συνίστατο κυρίως στὴν παραγωγὴ συγγραφικοῦ ἔργου καὶ τὴν ἀντιγραφὴ χειρογράφων, ἀλλὰ οἱ πληροφορίες μας γιὰ τὴ δραστηριότητα αὐτὴ εἶναι ἐλάχιστες καὶ ἔμμεσες. Ἡ σπάνις αὐτοῦ τοῦ εἴδους τῶν πληροφοριῶν θὰ πρέπει νὰ μᾶς ὁδηγήσει νὰ συναγάγουμε ὅτι ἦταν ἀντίστοιχη καὶ ἡ σχετικὴ δραστηριότητα; Μπορεῖ οὕτως ἢ ἄλλως νὰ μὴν ἦταν κάτι ποὺ γινόταν σὲ εὐρεία κλίμακα, πάντως βιβλιοθῆκες ὑπῆρχαν, ἰδίως στὶς μεγαλύτερες μονές, ἔστω καὶ μὲ συντριπτικὴ ποσοτικὴ ὑπεροχὴ τῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων, σὲ σχέση μὲ τὰ βιβλία τῆς θύραθεν παιδείας. Ἀλλὰ γιὰ τὶς βιβλιοθῆκες, ἀπὸ τὴ συμβολὴ τοῦ συναδέλφου Γιάννη Μαυρομμάτη[24] θὰ συμπεράνουμε ὅτι ἡ βιβλιοαντιγραφικὴ δραστηριότητα ἦταν ἔντονη.

Ὡστόσο, ἂν παραμείνουμε σὲ αὐτὸ τὸ ἐπίπεδο πληροφόρησης, κινδυνεύουμε νὰ μὴν μπορέσουμε νὰ ὁδηγηθοῦμε σὲ σωστὰ συμπεράσματα. Ἀκόμη καὶ στὴν ἀκραία περίπτωση ποὺ θεωρήσουμε ὅτι κάθε μονὴ ξεχωριστὰ δὲν ἦταν τίποτε ἄλλο παρὰ κατὰ κύριο λόγο ἕνα εἶδος οἰκονομικῆς ἐπιχείρησης, ὡστόσο ἡ συνολικὴ λειτουργία τῶν μονῶν, ἡ ὕπαρξη ἑνὸς σημαντικοῦ ἀριθμοῦ ἱδρυμάτων, ἔστω περιορισμένης ἐμβέλειας καὶ ὀλιγόχρονης ζωῆς, καὶ ἡ ὕπαρξη ἑνὸς ἀριθμοῦ μοναχῶν στὴν ὕπαιθρο, εἶναι αὐτὸ ποὺ κατὰ κύριο λόγο πρέπει νὰ ληφθεῖ ὑπόψη στὴν ἀποτίμηση τῆς εὐρύτερης εἰκόνας. Ἀλλὰ καὶ τὰ ἀριθμητικὰ στοιχεῖα πρέπει πάντοτε νὰ τοποθετοῦνται μέσα σὲ αὐτὴν τὴν εὐρύτερη εἰκόνα. Γιὰ παράδειγμα, ἡ ἀπογραφὴ τοῦ Καστροφύλακα τὸ 1583 δίνει γιὰ τὴν ἐπαρχία Ἱεράπετρας 21 χωριὰ μὲ 69 «παπάδες». Ὁ συνολικὸς πληθυσμὸς τῶν 21 αὐτῶν χωριῶν ἦταν 6957 κάτοικοι. Ἀκόμη καὶ ἂν οἱ μοναχοὶ τὴν ἴδια ἐποχὴ ἦσαν διπλάσιοι ἀπὸ τοὺς ἱερεῖς, τὸ ποσοστό τους στὸ σύνολο τοῦ πληθυσμοῦ δὲν θὰ ξεπερνοῦσε τὸ 3%. Συνεπῶς, ὅταν μιλᾶμε γιὰ παρουσία μεγάλου ἀριθμοῦ μονῶν καὶ μοναχῶν, αὐτὸς ὁ «μεγάλος ἀριθμὸς» πρέπει νὰ τίθεται στὴ σωστὴ προοπτική. Στὴν πραγματικότητα ἡ ἐπιρροὴ τῶν ἱερέων καὶ μοναχῶν στὴν κοινωνία τους φαίνεται νὰ ἦταν ἀναλογικὰ πολὺ μεγαλύτερη ἀπὸ τὸ ἀριθμητικὸ ποσοστό τους. Μὲ ἄλλα λόγια, ὁ σεβασμὸς καὶ ἡ μεγάλη ἐκτίμηση ποὺ ἔχαιραν, καὶ ἡ σημαντικὴ ἐπιρροὴ ποὺ ἀσκοῦσαν οἱ μοναχοὶ καὶ οἱ ἱερεῖς στὴν κοινωνία τῶν ὀρθοδόξων εἶναι τὸ κύριο ζήτημα, καὶ ὄχι τόσο τὸ πλῆθος τους, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν οἱ ἱερεῖς καὶ οἱ μοναχοὶ αὐτοὶ ἦταν ἢ δὲν ἦταν ἐγγράμματοι, ἦταν ἢ δὲν ἦταν ἄμεμπτοι στὰ ἤθη καὶ τὴν ἐν γένει διαγωγή τους. Ὁ ρόλος τους σὲ τελευταία ἀνάλυση ἦταν συμβολικὸς καὶ πνευματικός, καὶ οὐσιαστικὰ συνίστατο (εἴτε τὸ καταλάβαινε καθένας μοναχὸς εἴτε ὄχι) στὴ διατήρηση τῆς ὀρθόδοξης ταυτότη-

24. Βλ. ἐδῶ σ. 281-292.

τας καὶ τῆς ἐν γένει συνείδησης τῶν Ἑλλήνων, ἀπέναντι στοὺς Βενετοὺς καὶ τοὺς καθολικούς. Ἔτσι μποροῦμε ἴσως νὰ ἀντιληφθοῦμε καλλίτερα γιὰ ποιὸ λόγο, κατὰ ὁμολογία τοῦ ἴδιου τοῦ λατινόφρονος Μάξιμου Χρυσοβέργη, γύρω στὰ 1400 οἱ «λατινίζοντες» «ἐδόκουν τοῖς πολλοῖς ... προδόται τοῦ Γένους...»,[25] ἢ γιατὶ τὸν 17ο αἰ. ἀκόμη καὶ ὅταν ἕνας καθολικὸς Ἕλληνας ἵδρυσε ἕνα φραγκισκανὸ μοναστήρι στὴν Ἱεράπετρα, ἀφιέρωσε τὸ κύριο κλίτος τοῦ ναοῦ γιὰ τὴν ὀρθόδοξη λειτουργία καὶ τὸ δευτερεῦον γιὰ τὴν καθολική, καὶ τέλος γιατὶ ξέσπασαν ἐπεισόδια καὶ ἀναταραχὴ μέσα στὴν πόλη αὐτὴ τὸ 1626 ἢ 1627, ὅταν οἱ Ἕλληνες ἀνακάλυψαν ὅτι μία ἐξαιρετικὰ σεβάσμια ὀρθόδοξη εἰκόνα εἶχε μετακινηθεῖ σὲ ἕνα ἄλλο σημεῖο τοῦ ἴδιου αὐτοῦ ναοῦ ποὺ οἱ ἴδιοι θεώρησαν δευτερεῦον.[26] Παραδείγματα αὐτοῦ τοῦ εἴδους θὰ μποροῦσαν νὰ ἀναφερθοῦν πολλά.

Ἀπὸ τὰ λίγα αὐτὰ στοιχεῖα ποὺ προηγήθηκαν γίνεται φανερὸ ὅτι ἡ μελέτη τοῦ μοναχισμοῦ στὴν Κρήτη στὰ χρόνια τῆς Βενετοκρατίας, ἀλλὰ καὶ μετέπειτα, ἔχει ἀκόμη μπροστά της ἕνα εὐρὺ πεδίο ἔρευνας. Ἀπομένει στοὺς νεότερους ἐρευνητὲς νὰ ἀκολουθήσουν τὸ δρόμο ποὺ καὶ ὁ Θεοχάρης Δετοράκης ἀκολούθησε καὶ νὰ συνεισφέρουν τὴ δική τους προσφορὰ στὸν πολλαπλῶς ἐνδιαφέροντα αὐτὸν τομέα τῆς ἱστορικῆς ἔρευνας.

25. «Μαξίμου τοῦ Χρυσοβέργη πρὸς τοὺς Κρῆτας περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος λόγος», *PG* 154, στ. 1221.

26. Fr. Morosini, Relazione di Candia 1629, ἔκδ. Σ. Σπανάκης, *Μνημεῖα τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας*, τόμ. Β΄, Ἡράκλειο 1950, σ. 115-16· Eva Tea, *Saggio sulla storia religiosa di Candia dal 1590 al 1630,* Βενετία 1913, σ. 64· Gerola, *Monumenti Veneti,* II, σ. 155.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

ΜΟΝΕΣ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΙΕΡΑΠΕΤΡΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑ

	Α	Β	Γ	Δ	Ε	ΣΤ
1	Ἅγ. Ἀντώνιος στὸ Καβούσι	Καβούσι	1390-1619		Ναὶ	1619: A. Muazzo
2	Ἅγ. Ἀπόστολοι, Κάτω Καρκάσα	Ἀνατολὴ	1391/2-1600 [1797]	Ναὶ	Ναὶ	1524: G. Barozzi 1595: F. Muazzo 1600: Πατρ. Ἀλεξανδρείας
3	Ἅγ. Γεώργιος στὴν Ἄσαρη	Καπίστρι	1400, 1473		Ναὶ	
4	Παναγία στὴ Βαϊωνέα	Καλογέροι	1400-1600 [1797]	Ναὶ	Ναὶ	1400: N. Νταμιλᾶς 1595: F. Muazzo 1600: Πατρ. Ἀλεξανδρείας
5	Χριστός, Πάνω Καρκάσα	Ἀνατολὴ	c. 1400 [1797]	Ναὶ	Ναὶ	1527: G. Barozzi 1595: F. Muazzo 1600: Πατρ. Ἀλεξανδρείας
6	Παναγία τοῦ Βρυωμένου	Μακριλιὰ	1401-1641		Ναὶ	
7	Ἅγ. Γεώργιος	Ποτάμοι	1511			
8	Παναγία	(Κάτω) Δρυγιὲς	1521-1538		Ναὶ	
9	Παναγία στὸ Γουρνὶ	(κοντὰ στὸ) Καπίστρι	1525-1604		Ναὶ	1545: V. Muazzo 1551: M. Muazzo
10	Ἁγ. Παρασκευὴ στὸ Καμινάκι		1526-1538			
11	Ἅγ. Ἰωάννης Πρόδρομος τοῦ «Κουτοῦ»		1527			1527: G. Barozzi
12	Ἅγ. Φανούριος	Πρίνα (;)	1529-1551			1529: F. Zen
13	Ἅγ. Δημήτριος στὸ Χαυγὰ	Καλογέροι	1529-1597		Ναὶ	1595: F. Muazzo
14	Ἅγ. Ἰωάννης	Βαϊωνιὰ	1530-1600			Οἰκογένεια Λαμνωνίτη [σὲ γῆ τῶν Muazzo]
15	Ἅγ. Γεώργιος στοῦ Καλαφάτη	Καλαμαύκα	1535-1618			
16	Ἅγ. Γεώργιος	Δρυγιὲς	1536-1595			1595: F. Muazzo
17	Ἁγ. Παρασκευὴ στὸ Ψαθὶ	Καλαμαύκα	1536-1595		Ναὶ	1595: F. Muazzo
18	Ἅγ. Ἀντώνιος στὴ Μετέα		1542-1544			

	Α	Β	Γ	Δ	Ε	ΣΤ
19	Ἅγ. Ἀντώνιος		1545			
20	Ἅγ. Ἀντώνιος στὸ Βερίτζι					
21	Ἅγ. Γεώργιος;		1548			
22	Ἅγ. Κωνσταντῖνος	Ἀπάνω Χωριὸ	1550			1550: G. Muazzo
23	Ἁγ. Ἄννα στὴ Λαγκάδα	(κοντὰ στὸ) Καπίστρι	1571		Ναὶ	1571: M. Muazzo
24	Παναγία Παπλινοῦ	(κοντὰ στὸν) Ἅγ. Ἰωάννη	1581[-1822?]	Ναί [;]	Ναὶ	1581: C. Muazzo
25	Ἅγ. Ἰωάννης Μαυρωδῆς	Γραῖα	1597			1597: Γ. Παυλῆς
26	Ἁγ. Παρασκευὴ	Καβούσι	1619-1625		Ναὶ	1619: A. Muazzo
27	Ἁγ. Μαρίνα	Καβούσι/ Μοναστηράκι	1621-1626		Ναὶ	1621-1626: A. Muazzo (1/2)
28	Παναγία στὸ Θόλο	(κοντὰ στὸ) Καβούσι	1622		Ναὶ	1622: A. Muazzo
29	Χριστὸς στὸ Ψαθὶ		1628-1797	Ναὶ		
30	Παναγία στὸν Ἁρμὸ	(κοντὰ στὶς) Μάλες	1685	Ναὶ	Ναὶ	[πρὸ τοῦ 1669]
31	Ἅγ. Ἰωάννης	Μακριλιὰ	1689;			[πρὸ τοῦ 1669]

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

Α = Ἀφιέρωση/Ὄνομα
Β = Τοποθεσία
Γ = Μνεῖες
Δ = Ἐπιβίωση μετὰ τὴ Βενετοκρατία
Ε = Σωζόμενη ἐκκλησία
ΣΤ = Παρατηρήσεις. Φεουδ. ἰδιοκτήτης

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

ΜΟΝΕΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΕΣΑΡΑΣ

	ΟΝΟΜΑ	ΑΦΙΕΡΩΣΗ	ΙΔΡΥΣΗ	ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ/ΠΡΩΤΗ ΜΝΕΙΑ
1	Εὐτύχιος καὶ Εὐτυχιανὸς	Εὐτύχιος καὶ Εὐτυχιανὸς	10ος αἰ.	1030
2	Ἅγ. Γεώργιος Δούβρικας (τὸ ἴδιο μὲ τὸ ὑπ' ἀρ. 22)	Ἅγ. Γεώργιος	10ος αἰ.	1030
3	Κυρμουσῆ	Παναγία	12ος αἰ. ἢ νωρίτερα	1248
4	Γέργερη	(ἄγνωστη)	12ος αἰ. (;)	1268
5	Παναγία Γοργοεπήκοος	Παναγία	12ος αἰ. (;)	Παλιότερο χάραγμα 1427
6	Παναγία στὸν Μάρτσαλο	Παναγία	14ος αἰ.	1352
7	Ὁδηγήτρια	Παναγία	14ος αἰ.	1393
8	Ἅγ. Ἀνδρέας στὸ Λαγγὸ	Ἅγ. Ἀνδρέας	14ος αἰ.	Τοιχογραφίες
9	Βαλσαμόνερο	Ἅγ. Ἰωάννης, Ἅγ. Φανούριος	14ος αἰ.	Ἐπιγραφὴ 1400. Τοιχογραφίες. Χάραγμα τοῦ 1404
10	Βροντίσι	Ἅγ. Ἀντώνιος, Ἅγ. Θωμᾶς	14ος αἰ.	Τοιχογραφίες. Μνεία 1437
11	Ἅγ. Ἀντώνιος στὸ Ἁγιοφάραγγο	Ἅγ. Ἀντώνιος	14ος /15ος αἰ.	Gerola, MV, II, 229, 242-3
12	Ἅγ. Νικόλαος στὸ Ζαρὸ	Ἅγ. Νικόλαος	14ος /15ος αἰ.	Τοιχογραφίες. Χάραγμα 1481
13	Παναγία τῶν Ἀγγέλων	Παναγία	14ος /15ος αἰ.	Gerola, MV, II, 150-2
14	Ἅγ. Ἰωάννης στὸ Λαγγὸ	Ἅγ. Ἰωάννης	14ος /15ος αἰ.	Τοιχογραφίες
15	Ἅγιοι Δέκα	Ἅγ. Δέκα Μάρτυρες	?	1415-17
16	Παναγία Καρδιώτισσα	Παναγία	15ος αἰ.	Χάραγμα 1423
17	Ἅγ. Εὐθύμιος στὸ Ζαρὸ	Ἅγ. Εὐθύμιος	15ος αἰ.	Χάραγμα 1438
18	Ἅγ. Ἰωάννης Πρόδρομος στὰ Πηγαϊδάκια	Ἅγ. Ἰωάννης	15ος αἰ.	Χάραγμα 1507
19	Ἁηστράτηγος στὰ Πηγαδάκια	Ἀρχάγγελος Μιχαὴλ	15ος αἰ.	Χάραγμα 1521
20	Σταυρωμένος στὰ Βορίζια	Χριστὸς	15ος αἰ.	Τοιχογραφίες. Χάραγμα 1517
21	Ἀπεζανὲς	Ἅγ. Ἀντώνιος	15ος ἢ 16ος αἰ.	1459 ἢ 1549

	ΟΝΟΜΑ	ΑΦΙΕΡΩΣΗ	ΙΔΡΥΣΗ	ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ/ΠΡΩΤΗ ΜΝΕΙΑ
22	Φαλάνδρα (ἴδιο μὲ ἀρ. 2)	Ἅγ. Γεώργιος	10ος αἰ.	1597
23	Ἅγ. Ἀντώνιος στὸ Βρέλι	Ἅγ. Ἀντώνιος	16ος/17ος αἰ.	1671
24	Λιβαδιώτης	Ἅγ. Ἀνάργυροι	17ος αἰ.	Ἐπιγραφὴ 1608
25	Ἁγ. Παρασκευὴ στὸν Ἀμπελοῦζο	Ἁγ. Παρασκευὴ	?	1635-1637
26	«Παναγία Μονα-στηράκι»	Παναγία	?	1635-1637
27	Παναγία Καλυβιανὴ (ὄχι βέβαιη μονὴ)	Παναγία	14ος αἰ.	Τοιχογραφίες